

Katona Réka

A fórumszínház missziója a társadalomban és a nevelésben

Pedagógusként, neveléskutatóként, emberi jogokra érzékeny civilként, független fórumszínház szakemberként, nőként, a nevelés jövőéért felelősséget érző emberként írom ezt a tanulmányt. Művészeti eszközökről szól a nevelésben és neveléstudományi kutatásban, művészeti-színházi módszertanról Magyarországon 2016-ot írva. Konkrétabban egy univerzális színházi nyelvezetről, dialógusteremtő formáról, és mindeközben saját identitásaimon átszűrt kutatási adatok gyűjtésének megosztásáról, hazai fórumszínházi-nevelési eredményekről. A tanulmányban részletesen vizsgálom a Krétakör fórumszínházzal és neveléssel összefüggésbe hozható kezdeményezéseit mint a színházi világ és nevelési helyzetek találkozásának kiemelkedő magyar műhelyét. Mindezeket a teljesség igénye nélkül teszem, hiszen rendszeres feldolgozása a fórumszínház nevelési, színházi, társadalomformáló vonatkozásainak eddig még nem történt.

Az írás az *elnyomottak színházáról* szól, mely egy esztétikai, filozófiai és nevelési-politikai rendszer, megalkotójának *Augusto Boal*t tartjuk (KATONA, 2015). Boal a társadalmi változás eléréséhez az ötvenes-hatvanas évektől kezdve, kortárs problémák megoldására használta a fórumszínházat, mely az elnyomottak színházának egyik ága. Meghívta a közönséget, hogy kritikus pontokon helyettesítsék a főhőst, bújjanak a bőrébe, próbálják ki a szerepét, kis lépésekkel, apró változásokat hozzanak létre a színházban, majd a színházi eseményről hazatérve, otthon is.

Az elnyomottak színházának tematikailag különböző formái alakultak ki a világban. Kiindulásképp megtartva a Boal által alapított központokat, több országban elterjedt a módszertan. Ennek egyik ismert formája a fórumszínház, ezt emelném ki és vizsgálnám az általam ismert magyarországi törekvéseket megnevezve. A fórumszínház felelőssége nem kevesebb, minthogy hangot adjon elnyomott, önmagát nehezen kifejező, hátrányos helyzetű társadalmi csoportok képviselőinek.

Ez a rendszer a színházhoz és a neveléshez mint diskurzusteremtő eszközhöz, aktivizmushoz, változást létrehozó eszközhöz közelít. Alkalmas arra, hogy közösségek együtt lépjenek fel őket érő társadalmi igazságtalanságok, diszkrimináció, megszegyenítés ellen, nagyobb párbeszédet teremtve a közönséggel, döntéshozókkal. Az eljárás zárt csoportban alkalmazva monológokat, vágyakat, kívánságokat, fájdalmakat vagy más erős érzéseket hozhat felszínre. (THOMSON és WOOD, 2001)

A fórumszínháznak nemzetközi iskolái vannak, hazánkban kisebb kortárs folyamatokban, társadalmi és kisközösségi értékeket közvetítő csoportokban jelenik meg. Magyarországon eddig az alternatív színházi világ előadásáiban, a nem formális nevelésben, iskolákban, interkulturális helyzetekben. Aktuálisnak tartom azt a munkát, hogy újra és újragondoljuk a nevelési formákat, bevett pedagógiai gyakorlatokkal összefüggésbe hozható és beépíthető színházi formákat. Mert a nevelést általunk, mindennapi emberek által együtt működtetett rendszernek tartom, mely folyamatos reflexiót és megkérdőjelezést igényel annak változása szempontjából, minden szereplő részéről. Ennek az önreflektív munkának lehet az egyik eszköze a fórumszínház.

Van tehát egy komplex színházi és nevelési módszertan, mely

- lokálisan adaptálható a helyi társadalmi-nevelési rendszerekhez, személyekhez, résztvevőkhöz,
- létrehozza a gyors, rögtönzött, problémacentrikus visszacsatolási lehetőséget,
- a közösségi részvételre és arra az alapelvre épül, hogy a művészetten keresztül megváltozthatja a társadalmat, az egyénben zajló nagyobb társadalmi reflexiók folyamat elindítója lehet,
- olyan művészeti-esztétikai eszköz, ami szabadsággyakorlással, a szabadság megtapasztalásával segíti a változást,
- iskolai, színházi, nevelési, művészetalapú (HOVÁTH és OBLATH, 2015, 9-10. o.), etnográfiai¹ és társadalomtudományi, neveléstudományi kutatásban is használható,
- iskolában, nevelésben, szövegértési képességek fejlesztésében segít (TÓTH, 2006, 468. o.),
- érzelmi nevelést elősegítő, elfogadó, biztonságos légkört hoz létre,

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=uKWIRcRHr0g>

- az iskolai nevelésbe beilleszthető, a művészeti nevelés része lehet,
- inspirációs forrásként használható több területen,
- érzékenyít különféle komoly társadalmi cél szolgálatában (NOVÁK, SZÁRI, KATONA, 2014).

Kanadai és amerikai (SCHROETER, 2013) iskolakutatásokban már vannak példák arra, hogyan használnak nevelési vizsgálatokra fórumszínházas eszközöket. Magyar példákat is találni a fórumszínház iskolai alkalmazhatóságáról való gondolkodásra (SÁGI, 2009). Akár néhány nap vagy néhány hetes intenzív munka során alatt is elő lehet készíteni egy fórumszínházi előadást, mely társadalmi problémákat vet fel². A fórumszínház láttathat a játszva-nézővel (diákkal, tanárral, résztvevővel, hátrányos helyzetű csoport tagjával, kutatóval) valami olyan helyzetet, fontos kérdést, ami azt megérinti, felhívja a figyelmét egy lényeges kérdésre. A résztvevő pedig a helyzetet azért érintheti meg, mert valami hasonlót vél felfedezni, mint a saját helyzete vagy egy közeli ember helyzete, esetleg úgy gondolja, hogy ő másképp csinálná. Ez a fórumszínház érzelmi dimenziója, ezért lehet használható iskolai és kutatási környezetben egyaránt.

Nevelésméleti alap: Paulo Freire pedagógiája

A fórumszínházat Boal *Paulo Freire* pedagógiájára alapozva fejtette ki. Kettőjük életútjában vannak hasonlóságok, jól ismerték egymás munkásságát, feltehetően mester-tanítvány viszonyról beszélhetünk köztük. A fő kapcsolat Freire és Boal között mégis az, hogy mindketten keresték az utat, hogyan találjanak formát az elnyomás struktúráinak folyamatos megváltoztatására. Freire számára a hatalom, a politika és a nevelés felbonthatatlan egységet képeztek (FREIRE, 1998, 6. o.). Sok írásában jegyzi meg, hogy nevelési forradalom nincs politikai forradalom nélkül. (FREIRE, 1998, 14. o.) Pedagógiája szociális irányultságú, az egyén felszabadítását szem előtt tartó rendszer lett, mely harminc éve inspirálja a nevelés elméleti rendszerét (HINZEN, 2000, 68. o.).

Freire 1921-ben született Sao Paulóban, Brazíliában. Egy egész generációt inspirált kritikai pedagógiájával. Filozófus és teoretikus volt, viszont soha nem választotta el az elméletet a gyakorlattól. Középiskola után filozófiát és pszicho-lingvisztikát tanult (MIES, 1973, 1764. o.), pályája elején egy brazil középiskolában dolgozott pedagógusként. Egyetemen tanított, majd leginkább szegény sorsú, írni-olvasni nem tudó emberek nevelésével foglalkozott.

Freire szerint a nevelés felszabadító, a nevelésnek egységnek és változatosságnak, tudatosságnak és reflexiónak, minőségnek és állampolgári fejlődésnek egyaránt kell lennie. A nevelésben megvan a jogunk, hogy kritizáljunk és a felelősségünk, hogy az *Igazságot* közvetítsük. Kötelességünk tehát mindig kritikát megfogalmazni (FREIRE, 1998, 57. o.), kritikai diskurzusokat folytatni. A nevelés ereje felszabadító kell, hogy legyen (MIES, 1973, 1767. o.) nem csak az elméletben, hanem a gyakorlatban is. A nevelés esszenciája pedig a szabadság gyakorlása, ez a gyakorlás, viszont nem csak csendes tevékenység, hanem a világot nevének nevező akció és reflexió (FREIRE, 2005, 88. o.). Az elnyomásban lévőknak belső munka során el kell jutniuk „*a szabadság szükségszerűségének felismeréséig*”. Ezáltal el lehet érni, hogy „*Tárgyakból Alanyokká váljanak*” (BARACS, 1975, 245. o.), méghozzá olyan alanyokká, akik teljességükben alakítják a világot. A nevelés tehát önreflexiós folyamattal kezdődik. Ezt a reflexiót a nevelő sohasem teheti meg, minden növendéknek saját magának kell megtennie. A nevelő tehát Freire elmélete szerint az az ember, aki segíti erre a kritikai, reflexiós szintre eljutni a növendéket, és aki figyelmessé teszi őt világban betöltött lehetőségeikre.

Freire és Boal nevelési tevékenysége veszélyessé válhatott a fennálló rendszer számára, így mindketten börtönbe kerültek tevékenységeik miatt. Mindketten 1984-ben tértek vissza a brazil civil életbe. Freire nyomán Boal politikai színházat ajánlott az embereknek. Demokratikus színházat, melyben a „*játszva-nézők*” főszereplőkké válhattak és leendő életük alternatív megoldásait próbálhatták ki (HERITAGE, 1994, 25. o.). Mindkettőjük írásai arra is figyelmeztetnek minket, hogy vannak az

² Keresztesi Andrea, Kovács Annamária szakemberek vezetésével a Hang-Kép Egyesület és a Magyar Szegénységellenes Alapítvány közös előadása hajdúhasházi fiatalokkal (2016): <https://www.youtube.com/watch?v=dqBllp0qJxk>

erőviszonyokban megváltoztathatatlan helyzetek. Egyszerűen csak tegyük mindenkit figyelmessé arra, hogy ezek az erőviszonyok léteznek.

Freire saját tapasztalataiból tanár helyett koordinátorról beszél, előadások helyett dialógusokról. A dialógus pedig szerinte csak empatikus, szerető, alázatos, reményteli, bizalmas és kritikus közegben jöhet létre (FREIRE, 1994, 45. o.). Mindezen elveknek Boal fórumszínházi közege teljesen megfelel.

Mit jelent pontosan a fórumszínház?

Az Augusto Boal által kidolgozott színházi rendszer, a fórumszínház *Az elnyomottak pedagógiájából* (FREIRE, 2005) és a brechti politikai színházból jött létre. Boal elmélete *Az elnyomottak pedagógiájának* alapelveibe ágyazva helyezi gyakorlatba, hogy lehetőséget adjon az embereknek, hogy érvényesíthessék emberi mivoltukra érvényes jogukat, elérjék a céljaikat, megváltoztassák a berögzült hatalmi pólusokat (FREIRE, 2005, 56.o.). Ez egyszerűnek tűnik, viszont valójában, az életben kivitelezni nem az. Brecht színházából pedig azt az elméleti keretet veszi át, hogy a színház az emberi viszonyoknak nem a felszínét, hanem a színház mögötti aktuális társadalmi összefüggéseket tárja fel a néző előtt. A brechti színház szerint a nézőnek kell megváltozni a színházban, a színház célja pedig mindenek előtt a nevelés (BÖHM, 2006, 148. o.) A brechti színházból következett a nézőtér és a közönség összekapcsolására vonatkozó elmélet gyakorlatba helyezése, melyben a közönség tagja: *“spectator”* (jelentésében szójáték rejlik: ‘játszva-néző színész’), szereplővé vált, aki a forradalmat próbálhatta a színházi előadás során (MAGNAT, 2011, 219. o.).

A fórumszínház mint módszer Peruban jött létre, majd többfelé ágazott: képszínház, újságszínház, törvényhozói színház, fórumszínház, „vágyak szivárványa”. Boal maga is egy fa rajzával ábrázolta a színházi rendszert (BOAL, 2006, 12. o.) A hazai szakirodalomban így találunk meg leírását: *“Az Elnyomottak Színháza metodikájában Boal által kidolgozott konvenció (munkaforma). A színészek által prezentált jelenet egy olyan helyzetet dolgoz fel, amelyben elnyomott helyzetbe kerül az egyik szereplő.”* (NOVÁK, SZÁRI és KATONA, 2014, 24. o.) A színész természetesen a közösség képviselője, “civil” is lehet, aki a saját történetét adja elő. A folyamat további részeinél pedig mindenki színésszé válik: aktív *“játszva-nézővé”*, aki a saját tapasztalatait építi be a jelenetek újrajátszásába. Sz. Pallai Ágnes így ír a fórumszínházról: *“sok mindenben eltér egy hagyományos színházi előadástól. Nem csak arról van szó, hogy az előadást a program második részében még egyszer eljátsszák, vagy, hogy a nézők bekapcsolódnak a színpadi eseményekbe, hanem maga az alkotó folyamat is alapvetően más. Drámaírók által megírt színdarabok színrevitele helyett a Fórum Színház társulata közösen, improvizációs módszerrel és meghatározott dramaturgiai szabályok szerint alakítja ki az alapdarabot, és ennek a darabalakító folyamatnak rendkívül jelentős szerepe van az egész program sikerében.”* (SZ. PALLAI, 2002)

Az elnyomottak színháza alapvetően egy részvételi kommunikációs metódus mely a társadalmi igazságosságra keresi a válaszokat. Célja a szociális igazságtalanságok feltérképezése, tudatosítása, megvizsgálása. A fórumszínház cselekvés, konfliktus, ellentmondások, konfrontációk és megoldási lehetőségek, vágyak összessége (NIKOLOVA, 2012, 9. o.). Egy eszközkészlet, elmélet, kommunikációs lehetőség, színházi nyelv és közösségi problémákat tárgyaló metódus. Az emberben mindig is meglévő igényre, az azonnali, gyors és tudatos kommunikációs visszacsatolásra épít (DEME és SZ. DEME, 2010, 14. o.). Az elnyomottak színházának pedagógusa a jocker, Boal által *Kuringának* keresztelt szereplő. Ő a folyamatos tanulás megtestesítője (SANTOS, 2010), valaki aki ismeri a módszertan működését személyiségében pedig alkalmas nagyobb csoportokban kérdésfelvetésre és a bevont néző értékeinek képviselésére. A jocker tehát már jó előre jelzi a színdarab bemutatása előtt, hogy ezt a helyzetet meg lehet változtatni. Lehet más a kimenetele, mint amit bemutatott a társulat. *“A joker összeköti az előadás két szintjét. A színészekhez tartozik, de nem vesz részt a darabban (általában), hanem a nézőkkel beszélget a darab által felvetett problémáról, ő kíséri a színpadra a nézőt”* (SÁGI, 2009) A jocker felhívja a nézők figyelmét, hogy egy “állj” kimondásával meg tudják állítani a jelenetet. Kicserélhetik – általában – a főhőssel önmagukat, felmehetnek a színpadra. Ha van ötletük, mit csinálhatna másképp a főhős, mutassák meg – erre invitálja őket. A játszva-nézők pedig improvizációkat láthatnak. “Varázslat” nem érvényes, azaz nem léphet ki a főhős a saját jelleméből, de apró változásokat elérhet. A jocker arra kérdez rá, hol van az elnyomás a jelenetben: hol van az erő, a hatalom? Ő a vezetője az eseményeknek, művész pedagógiai

funkcióval. (SANTOS, 2010) A módszer kutatója. Az állandó tanulás kísérője. Ismeri az elnyomottak színházának fáját, teljes tárházát, jól képzett szakember, akiben a résztvevők megbízhatnak.

A színház és teatralitás az az emberi tulajdon, mely megengedi, hogy a történet tárgya szemlélje magát cselekvés közben. Az elnyomottak színházában az ember a saját cselekvéseit, saját tudatát láthatja meg más szemszögből. Emiatt is lehet önismereti eszköz. Történhet a főszereplővel azonosulás a szón, a színen, a mozdulaton keresztül is.

Nincsenek tökéletes változtatások, ahogy az életben sem lehetnek tökéletes megoldások. De gyakorolni lehet az elnyomás változtatását. A „fórumozható”, szereplőket kicserélő színdarabba rögtönözve kell, hogy beálljon a játszva-néző, így teljes mértékben a helyzet alakítja, a helyzethez igazítja magát, a helyzetben próbálja ki, mit tenne, hogyan változtatna. A közönségnek módja van a szerepekbe beállva improvizációra. A cél a problémamegoldó-képesség fejlesztése gyakorlati helyzeteken keresztül, érzékenyítés a nehéz, akár társadalmilag nem elfogadott témákra.

Ezer gondolata van egy embernek akár egy perc alatt is. A gondolat megragadhatatlan. Természetesen nem tudjuk ezeket a gondolatokat szavakra lefordítani. A szó időt és teret vesz el. A szót kifejezni idő, még akkor is, ha nem hangosan mondjuk ki, hanem csukott szájjal. (BOAL, 1995, 61. o.) Ahogy a résztvevő kontrollálja a testét az egész folyamat alatt, merthogy tudja, mindeközben beállhat. Testén keresztül élheti meg a szabadságát, ha beáll. Ha nem cselekszik, végtelen feszültség is úrrá lehet rajta. A fórumszínház hagyja a résztvevőit hibázni, úgy nevel, hogy a színen akár „el is lehet esni”, ha megfelelőek a körülmények, hiszen a biztonságos környezet lehetővé teszi ezt.

Az előadásokat általában az adott, helyi társadalmi csoport hozza létre, mégis előfordul, hogy művészek, színészek egy adott társadalmi csoportot képviselve lépnek fel. A fórumszínházban önmagukra reflektálnak az alkotók. Folyamatban kapnak visszajelzést az általuk felépített karakterről. Ezt Terhes Sándor így fogalmazza meg: „Rögtön kiderül, ki hogyan gondolkodik arról, amit elterveztünk [...] egy ilyen jellegű játéknál kikerülhetetlen, hogy a közönség véleményét figyelembe vegyük. Ezen kívül pedig sokat lehet belőle tanulni – és nem csak színészként.” (DEME és SZ. DEME szerk., 121. o.)

A fórumszínházi képek, jelenetek felépítésekor és bemutatásakor feszültség keletkezik. A feszültség az elnyomó helyzet jelenlétéből adódik a színpadon. A jelenetek általában egy kifejezetten nehéz, a főhős számára megoldhatatlan helyzetet jelenítenek meg: a főhős egy életválságát, életmomentumát. A körülményeknek vagy más embereknek kiszolgáltatott helyzetét mutatja be. A főhős szenved a szituációban, nehézségei vannak. Képtelen kommunikálni, elmondani a gondolatait, kifejezni önmagát. Kiszolgáltatott, elnyomott.

A fórumszínházi darabban a játszva-nézők a lehető legnehezebb szituációt láthatják, amiből a főhős képtelen kimenekülni. A játszva-nézők többféleképpen azonosulhatnak a jelenettel.

A fórumszínházat a nemzetközi és a hazai szakirodalom is részvételi színházként említi. A fórumszínház munkafolyamatában való részvétellel hosszú távú változás érhető el az egyéni résztvevőkben. Kollektív döntéshozatali módok alakulhatnak ki a közösségekben. Növeli a tudatosságot. Arra biztatja a benne résztvevőket, hogy nevének nevezzék a világot. A színház, ha részvételi eszközként alkalmazzuk, új törvényeket képes létrehozni. Ezt törvényhozói színháznak nevezzük.

Mit tudunk a fórumszínházi csoportok belső működéséről? Mitől van a csoportban és az előadásokban annyi erő? Ezen kérdések megválaszolása további részvételi kutatásokat igényel.

Hogyan létezik a fórumszínház Magyarországon?

„A színház hasznossága attól is függ, vagy attól függ igazán, hogy a helyi közösségnek van-e szüksége tükörre, melyben önmagát szemlélheti. Kíváncsi-e arra a valóságra, melyben él, s melynek alapanyaga (létrehozója és hasznélvezője) éppen ő maga?” (SCHILLING, 2007, 20. o.)

Hazai fórumszínházi vagy fórumszínházi módszerekhez köthető előadások a következő témákban születtek már: munkanélküliség, hajléktalanság, kistérségi lét, romák elleni diszkrimináció, nem egyenlő tanár-diák viszonyok, korai iskolaelhagyás, családon belüli erőszak, elvándorlás, magány, droghasználat, függőségek,

társadalmi elnyomás, abortusz, nehézségek, jogok a felsőoktatásban, gyermekotthoni lét, anyaság, értelmi fogyatékkal élő nők helyzete, és bevándorlás.

Szabó Veronika a hazai fórumszínházi törekvések egyik első jeles képviselőjének számít. Jelenleg, 2016-ban a Royal Central School of Speech and Drama kortársszínház szakos hallgatója. 2008-ban kezdte fórumszínház tevékenységét Magyarországon a Társadalomelméleti Kollégiumban. Később a Községi Színházi Társulattal hajléktalanokkal együtt dolgozott fórumszínházi darab létrehozásán, majd kistelepüléseken (Hidasnémeti, Tornyosnémeti) dolgozott helyi, közösségi színházi akciókon. 2010-2011-ben az *Ariadne* projekt³ menedzsere lett. Törvényhozói színházat hozott létre a Bánkító Fesztiválon, melyben a felsőoktatási kérdéseket tárgyalták a színészek, tanárok, és a láthatatlan színházzal bevont civilek. 2013-ban Vácegresen roma közösségi színházi projektben dolgozott az Autonómia Alapítvánnyal, illetve a Holdam Egyesülettel Miskolcon⁴, majd borsodi közösségekben a „*Mátyás a nem király*” című darabot rendezte a Bohócok a Láthatáron és a Csereháti Roma Önszervező Közhasznú Egyesülettel együttműködve.

Alapítványok közül főként az Artemisszió Alapítvány segíti elő fórumszínházi projektek létrehozását (pl. FOTEL⁵). Önálló színházi társulatok közül két műhely foglalkozik rendszeresen fórumszínházzal Magyarországon. A Nem Privát Színház 2012 novemberében alakult. A csoport a családon belüli erőszak témájában épített fórumszínházi darabot. A Nem Privát Színház számos akciót valósított meg az elmúlt években: utcai akciókat, láthatatlan színházat, társadalmi eseményeket. Több előadásukkal eljutottak iskolai terekbe. A műhely tagjai közül *Scholtz Krisztina* és *Nagy Dominika* felnőttekkel és fogyatékkal élőkkel is dolgoztak több előadásban együtt. (KATONA, 2016) A Fórum Társulat 2013 óta dolgozik színházi neveléssel, drámával, elsősorban felnőttekkel. Célul tűzte ki, hogy a színházat és a drámát mint kifejezésformát minél szélesebb közönség számára tegye elérhetővé. A fórumszínházat a közösségépítés, társadalmi problémafeltárás terén használják, sokszor ötvözve egyéb drámás módszerekkel. Tagjai klasszikus fórumszínházi folyamatokban is aktívak, elsősorban kistelepüléseken. Együttműködésük az Autonómia Alapítvánnyal 2013-ban kezdődött egy komplex közösségfejlesztő program keretében, Vácegresen. 2016 júniusában *Kallós Viola Balogh Flórával* (Közösségfejlesztők Egyesülete) együttműködve készítettek fórumszínházi előadást fiatalokkal Jánoshalmán, a Gyerekesély Program korai iskolaelhagyás elleni mentorprogramjának részeként.

A társadalmi témákban elkötelezett színházi tevékenységek közül fontos szólni *Simon Balázs* és az Utcaszínházi Alkotóközösség munkájáról, előadásairól (pl. *Magyarország hősei* című előadás, 2009), kutatásairól, melyek commedia dell'arte figurái hasonló bevonó helyzeteket hoznak létre.⁶

A Krétakör fórumszínházzal kapcsolatba hozható előadásai, projektjei

„A színház fórum. Olyan hely, ahol a társadalom – ideális esetben – reprezentatív mintájaként megjelenő nézők az életük fontos kérdéseinek boncolgatásában vehetnek részt, vagyis nyilvánosan szembesülhetnek mindazzal, ami foglalkoztatja őket, ami gondot okoz a számukra, és a katarzis megtisztító ereje által megkönnyebbülve hagyhatják el az épületet.

A színház, ha fórum, képes szembesíteni minket mindazzal, aminek létrehozói, működtetői és elszenvedői vagyunk, vagyis a közösségi létünkkel.” (SCHILLING, 2012)

A Krétakör Archívumban kezdem el kutatni, hogy fórumszínház eszközöket magukban foglaló nevelési eseteket, anyagokat találjak. Azt gondoltam, egy-két elszórt példa lesz az archív anyagban, de egyre inkább megismerve a videókat, cikkeket, egyre több nevelési és fórumszínházi példát, előadást, projektet találok. Kiderül lassan, hogy Augusto Boal elmélete és gyakorlata, nevelési és színházi színtereken egyaránt nagy

³Ariadne Projekt, <https://www.youtube.com/watch?v=NswDOxzqC58> (2016. július 15-diki letöltés)

⁴A hátrányos helyzetű női körökben tevékenykedő civil segítők problémáit, konfliktusait feldolgozó záró bemutató felvétele: <http://www.holdam.hu/aktiv-anyak-hangja/forumszinhaz-zaro-bemutatoja-videofelvetel/> (2016. augusztus 11-diki letöltés)

⁵FOTEL – Forum Theatre Against Early School Leaving Consortium, <http://www.fotel-project.eu/> (2016. július 15-diki letöltés)

⁶Utcaszínházi Alkotóközösség, <https://spectstreet.wordpress.com/utcaszak/about/> (2016. augusztus 11-diki letöltés)

hatást gyakorolt a Krétakör munkájára. Megpróbálom összegyűjteni, melyek voltak ezek az projektek és milyen résztvevőket, közönséget szólítottak meg, milyen témákkal dolgoztak, valamint milyen nevelési helyzeteket hoztak létre. A Krétakör színházi és nevelési tevékenységéből a 2009 és 2015 közötti időszakot vettem szemügyre az archívum alapján.

A fórumszínházzal kapcsolatos tevékenységeket az archívum adatai, videófelvételei, cikkei alapján mutatom be jelen írásban. Gyűjtésem kizárólag az archívumban fellelhető anyagokhoz kapcsolódik. Évek szerint időrendben emelem ki a Krétakör neveléshez és fórumszínházhoz kapcsolódó projektjeit.

Schilling Árpád maga is ír Boalról. Valószínűsíthető, hogy munkájában többféle módon inspirálja a szerző a rendezőt. *Függetlenül* című, Krétakör Archívumban olvasható esszéjében így ír a témáról: „2009. március 27-én Augusto Boal brazil színházművész, pedagógus és képviselő színházi hitvallását olvasták fel színházainkban. Vajon tudjuk-e, hogy ki is ez a brazil színházi ember? Ő az, aki különféle színházi formákat talált fel annak érdekében, hogy a közönségét, az adott területen élők közösségi reprezentánsait társadalmi felelősségük felismerésére sarkallja. Egyik legnagyobb újtása a törvényalkotó színház modellje volt. Városi képviselőként olyan eseményeket szervezett, amelyeken az adott kerület lakói mindannyiunkat érintő problémák színpadi feldolgozását követhették nyomon, és egy adott ponton azon gondolkozhattak el közösen, hogy milyen törvénykezési keretszabályozás segíthetné hozzá őket az említett problémák hatékonyabb kezeléséhez. Konkrét törvényjavaslatokat terjeszthettek elő a maguk keresetlen stílusában. A színpadon helyet foglaló alkotmányjogászok a felmerült ötleteket aztán alkotmányosan is értelmezhető formába gyúrták. Boal képviselői közbenjárásával a helyi közgyűlés több mint tíz törvényjavaslatot fogadott el. [...] Ő tehát az a Boal, akinek szavai 2009-ben elhangzottak az összes állami fenntartású színházban Magyarországon.” (SCHILLING, 2012)

A Krétakör nevelési projektjei (*Szabadiskola*, *Új néző* program, stb.) az archívum anyagai alapján használtak fórumszínházi módszertant. A vizsgált nevelési projektekben a „demokrácia”, „szabadság”, „liberalizmus” gyakran hívószavakként jelennek meg (pl. *A papnő*, *Szabadiskola*, *Mobil*, *Akadályverseny*, *TAG*). Vállaltan politikai tartalommal jelennek meg a színházi színtéren, mindig a jelen társadalmi helyzetre is reflektálnak, illetve minden esetben hosszú távú projektek.

Számos európai szintű elismerést ért el a társulat. 2013-ban Schilling Árpád képviselte hazánkat az IDEA színházi nevelési világkongresszuson (CSÁKVÁRI, 2013). Beszédében a színház pedagógiáját a demokratizálás létező gyakorlatának látja. 2015-ben a Krétakör tevékenységét nagyon magas rangú európai kulturális díjjal tüntették ki (ECF – European Cultural Foundation Princess Margriet díját). Több cikkben azt hangsúlyozzák, hogy a díjat azért is kapta a Krétakör, mert középiskolákban különösen fontos munkát végeztek az elmúlt években.⁷

A Krétakör vezetője, Schilling Árpád szerint a közösségfejlesztés a Krétakör tevékenységének fő célja: „Amikor színház-pedagógiai foglalkozást, vitafórumot vagy szabadtéri eseményt hozunk létre, mindig az a cél, hogy az előre közösen kialakított keretek között a résztvevők maximális szabadságra tehessenek szert. Amit az Alapítvány csinál, az nem színház, hanem közösségfejlesztés. A Krétakör a lehetőség manifesztuma, annak deklarációja, hogy mindig van remény”.⁸

A hamlet.ws projekttel ment először a Krétakör az iskolákba.⁹ 2007-ben mutatták be. A Shakespeare dráma nyomán három színész játszotta el a darabot: *Gyabronka József*, *Nagy Zsolt* és *Rába Roland*. Több, mint százszor adták elő iskolákban, osztálytermekben a Krétakör tagjai. (DEME és SZ. DEME szerk., 2010, 128. o.)

2010-ben a *Krétakör Majális* társadalmi performanszban¹⁰ pécsi diákokat is bevont az esemény létrehozásába. Másfél hónapig dolgoztak együtt a helyi fiatalokkal. Mindezek során a résztvevők jobban megismerték a környezetüket, városuk történelmét. (OROSZLÁN, 2010)

⁷ MTI hír (2015) <http://librarius.hu/2015/11/27/europai-kulturalis-alapitvany-princess-margriet-dij-kretakor/> (2016. augusztus 11-diki letöltés)

⁸ Antropos.hu hír (2015) <http://antropos.hu/princess-margriet-dijjal-ismertek-el-a-kretakor-tevekenyseget/> (2016. augusztus 11-diki letöltés)

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=CX5bj2HFK-g>

<https://www.youtube.com/watch?v=gH1VQ8IVjgo>

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=AFP1StsRhOk>

A *Gubanc* című előadás¹¹ Schilling Árpád vendégrendezése volt a KÁVA-nál. Az archívum alapján tíz-tizenkét éves gyerekeket céltott meg 2012-ben. *Sereglei András, Bori Viktor és Jobbágy Kata* játszottak benne. A diákok bevonása és az előadásban zajló kommunikáció párhuzamosan futott a színészek és a néző diákok között. A protagonista és az antagonist a előadásban világosan felismerhető, ahogyan a konfliktushelyzet is. A gyerekek bevonódása, aktivitása a videók alapján nagymértékű volt.

2012-ben pedagógus továbbképzéseket tartott a Krétakör *Dráma a nevelésben* címmel *Mészáros György, Juhász Bálint, Kardos János és Cziboly Ádám* vezetésével.

Jászay Tamás munkái elemzik a Krétakör előadásait. 2013-ban doktori disszertációt írt *Körülírások* címmel a Krétakör Színház történetéből 1995-2011 a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában.

„Nem kell tehát sem anyagivá, sem képzeletté tenni a végtelent. Egyszerűen csak tudatosítanunk kell a jelenlétét, vagyis a mi jelenlétünket benne. Ennek útja pedig a részvétel: a szemlélődést követő közreműködés. A művészet, szövetkezve a modern tudományokkal, olyan környezetet teremthet, amelyben az emberek a rendelkezésükre álló fogalmi készlet színvonalától függetlenül is képesek befogadni egy másik emberi lény jelenlétét, és arra konkrét (valóságos) fizikai választ képesek adni úgy, hogy az a másikat újabb válaszok megfogalmazására sarkallja.” (SCHILLING, 2012)

Az *Új néző* projekt a KÁVA Kulturális Műhely, AnBlokK Kultúra és Társadalomtudományi Egyesület, Krétakör Alapítvány és a Retextil Műhely együttműködéséből jött létre. Egy *„Magyarországon még újnak számító színházi forma létrehozásával”*¹² az volt a projekt célja, hogy elősegítse a társadalmi párbeszédet. Előadásaik *„újfajta nézői szerepet is kínáltak: a résztvevőét, aki nem pusztán passzív megfigyelője egy fiktív történetnek, hanem adott esetben aktív résztvevője is a közös gondolkodási folyamatnak, melyet színháznak nevezünk.”* Kevés hazai előkép volt a hazai társadalmi színház területén. (HORVÁTH, 2012, 12. o.)

A projekthez kutatás is kapcsolódott. A kutatási kérdések közé tartozott, hogy sikerül-e falusi színtereket működtető összefüggéseket színházi formában bemutatni, mik határozzák meg a falvak mindennapjait? A kutatás terepmunkán alapult, folyamatosan együttműködött a színházi csoport munkájával. A projekt fő kérdései a házasság, párkapcsolat, család témái körül forogtak.¹³ Az alkotók bevonták a mélyszegénységben élő borsodi falvak (Ároktő, Szomolya) majdnem teljes lakosságát, gyerekeket, fiatalokat és időseket egyaránt. Tevékenységük és céljaink középpontjában a problémamegoldás, a társadalomszolgálat állt (BUJDOS, 2011).

Az *Új néző* program eredményeiről filmekben és kötetekben tájékozódhatnak a nézők.¹⁴ Schilling Árpád így fejtette ki véleményét (SCHILLING, 2010): *„A cigány származású magyarok által is lakott két településen zajló Új Néző program a Takács Gábor által vezetett KÁVA Kulturális Műhely projektje. Az amerikai Trust for Civil Society alapítványtól kaptak rá támogatást, és az AnBlokK Egyesület mellett a Krétakört is felkérték, hogy vegyen részt benne. Az úgynevezett fórumszínház eszközeit fogjuk használni, amelynek módszertanát a brazil Augusto Boal dolgozta ki még az 1950-es évek derekán. Ő a nézőket aktívan bevonó előadásokkal beszéltette ki a közösséget bénító konfliktusokat. Miután véget ért a jobboldali diktatúra Brazíliában, e módszer továbbfejlesztett változatával Boal 13 új törvénytervezetet alkotott meg és fogadtatott el a riói képviselő-testületben, amelynek 1992 és 1996 között maga is tagja volt. A mi programunk célja mindenekelőtt az, hogy a falu lakói közösen tapasztalják meg a nyilvánosság felszabadító erejét, merjék vállalni véleményüket, és jussanak közös nevezőre, interaktív jelenetek, színházi nevelési eszközök és különböző fórumtechnikák révén.”*

¹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=nf4ry-yMAW0>

¹² Az Új Néző Közösségi Színházi projekt honlapja, <http://ujnezo.hu/> (2016. július 15-diki letöltés)

¹³ <http://ujnezo.hu/Videok>

¹⁴ <http://youtu.be/FOzS7ojjw8o>

A folytatásos történetekben a Krétakör színészei teremtették meg a színházi keretet. A KÁVA csapatából *Takács Gábor* és *Gyombolai Gábor* voltak a házigazdák, vezetők, provokálók¹⁵, folyamatos kapcsolattartók, jocker figurák a közönség és a színpad között. „*No, hát akkor! Ásó, kapa, nagyharang. Legyetek boldogok, amíg tart ez a móka! Valahogy így kezdődik ez a mi kis történetünk, egészen pontosan, András és Lilla története, amelynek különböző eseményeivel, fordulataival szeretnénk önöket, benneteket megismertetni estéről estére.*” – így kezdte Takács Gábor a munkát a közönséggel 2010-ben. „*Nagyon rizikós vállalkozás az, ami ki akarja mozdítani a mindenkori közönséget a pozíciójából*” – így nyilatkozott egy vele készült interjúban a projekt után (BALOGH, 2010). A cél az volt, hogy a falu közössége egybegyűjön, együtt dolgozzon, gondolkodjon, mulasson.

A projekt folytatásaként 2012-ben Schilling Árpád Szomolyáról hívott meg egy helyi lakos cigány férfit, *Balázs Andor* „*Marcit*” egy párizsi előadásra. Ezt a munkafolyamatot *Homo Ludens* című filmje illusztrálja.¹⁶

A Krétakör iskolai programjai

„*A magyar színház tehát nem találkozóhely, hanem önreprezentációs lehetőség, vagy még inkább: múzeumlátogatás. A színházban van ruhatár, meg büfé, meg vörös bársonyszékek, függöny, meg lámpák, meg híres emberek. De nincs könyvesbolt, miután színházi könyvek sincsenek. Nincsen koncert, mert színházi zenekarok sincsenek. Nincsen tánc, mert színházi táncosok sincsenek. Nincsen gyerekprogram, mert színházi pedagógusok sincsenek. Nincsenek kiállítások, mert a képek a galériában lógnak, nem a színházban. Nincs fesztivál, nincs vetítés, nincs konferencia, nincs workshop, nincs iskola, nincs vetélkedő, nincs közönségtalálkozó, nincs fórumbeszélgetés, nincs, nincs, nincs.*” (SCHILLING, 2007, 15. o.)

Három videó, harmincegy fénykép, tizenhat szöveg és egy kiadvány tudósít az archívumban az *Akadályverseny* című projektről, mely a Krétakör és a KÁVA közös projektje volt. Huszonnyolc alkalommal mutatták be. Az archívum felvétele alapján egy tantermi, iskolai közegbe látogatott el a színházi, nevelési társulat. A szabadság témakörében készítettek a diákokkal alkotást: a döntési helyzeteket mutatták be, ahogyan egy csoport többfelé léphet a közös döntések során. Eköré a tervezési folyamat köré szerepbe helyezett vezetők, facilitátorok adták az inspirációkat a diákoknak, akik aktív résztvevőkként szerepeltek a jelenetekben.¹⁷ Terhes Sándor színész így nyilatkozik a munkáról: „*Azt, amit az Akadályversenyben vagy az Új Nézőben csinálunk, inkább egy olyan játéknak látom, melyben azzal, aki hajlandó benne részt venni, történhet valami vagy valamit kibeszélhet magából.*” (DEME és SZ. DEME, 2010, 123. o.)

A *Mobil*¹⁸ egy háromszereplős darab, középiskolásokkal való közös munka volt.¹⁹ A *Mobil* című tantermi előadások a tanári tekintélyszerepre, iskolával mint hatalmi rendszerrel kapcsolatosan tesz fel kérdéseket, a személyiségi és emberi jogokra világít rá professzionális színházi nevelési módszerekkel. A történet adott volt, amit az osztály kapott: egy tanárnőt kínos helyzetben videóztak le a diákok. Később pedig ennek hatására milyen következményeivel került szembe az igazgató, a tanári kar, és az osztálybeli diákok. Az internet és személyesség kérdéskörére is érzékenyített a program. Schilling így ír az iskolai programokról: „*Iskolai előadásaink során kiderült számomra, hogy nem azért nem vitázunk, kommunikálunk, mert nincs rá szükségünk, hanem mert félünk tőle, és mikor ez a félelem a bizalom légkörétől eloszlik, akkor megszólal bennünk a szabad ember, aki szabadságát azzal teszi teljessé, hogy a gondolatait megmutatja másoknak.*” (SCHILLING, 2007, 25. o.)

A *papnő* című előadás fórumszínházi eszközöket használva, fiatalokat bevonva jött létre. *Juhász Bálint*tal, a Krétakör Szabadiskolájának vezetőjével készített interjúm szerint ez a színházi-nevelési projekt volt a legfenntarthatóbb az összes többi között a Krétakörnél. Erdélyben, Székelyföldön is dolgoztak.²⁰

¹⁵ [http://www.revizoronline.com/hu/cikk/2620/kretakor-kava-anblook-uj-nezo-projekt- /](http://www.revizoronline.com/hu/cikk/2620/kretakor-kava-anblook-uj-nezo-projekt-/)

¹⁶ <https://youtu.be/KkcmBwFDAHM>

¹⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=RMkvjsnlLul>

¹⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=il419XGYiKk>

¹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=BO9mL4CoNpU>

²⁰ A Csíki Játékszínben 2012. március 13-án adták elő az előadást: https://www.youtube.com/watch?time_continue=73&v=H7CR3d00FCY

Oktatási és színházi program volt egyben. Hamburgban, Rotterdamban, Tokióban és még számos városban tartottak előadásokat.²¹ Próbanaplókkal²², fikciós filmekkel dokumentálták a történeteket. A történet megjelenítéséhez Erdélyben kerestek diákszereplőket. Ők főleg gyermekotthonban nevelkedő fiatalok voltak.²³ A közösen létrehozott előadás szöveggöngyve is olvasható az archívumban.

A TAG nevű program²⁴ fél évig futott diákokkal és tanárokkal. A iskolai helyzeteket, tanár-diák viszonyokat járták körbe a kérdésekkel.²⁵ A diákokkal gondolkodtak közösen a pedagógiai megkülönböztetés kérdéséről. A Szabadiskola²⁶ mindenképp innovatív, három féléves munka volt, melyben színházi, fórumszínházi eszközöket is használtak a trénerek. A Krétakör Archívum alapján a Szabadiskolához három projekt (Szabadiskola 1., HOME - Szabadiskola 2., Szabadiskola 3.0), tíz videó, százhuszonhat fénykép és negyvenkilenc szöveg kapcsolható. A Krétakör utóbbi évekbeli neveléssel kapcsolatos programjai közül a leghosszabban tartó projekt. A fiatalok, akik részt vettek a projektben tudatosítottak társadalmi folyamatokat és direkt politikai kérdésekhez engedte közel őket az a közéleti diskurzus, amiben ők is aktívan részt vettek. A fiatalokat nem mint társadalmon kívüli, véleményt formálni nem képes embereket, hanem döntéseket létrehozó fiatal felnőtteknek tekintette a projekt. 2014. december 6-án és 7-én zajlott a HOME - Szabadiskola 2. konferenciája, mely középiskolai programjukról tudósított. A második évfolyam 2014 szeptemberében indult. A konferencián részt vettek a berlini, budapesti, miskolci fiatalok, akik a projektben részt vettek, illetve a Krétakörön és a meghívott szakembereken kívül más szervezetek képviselői is. A Szabadiskola második részéhez kapcsolódott egy plakátkampány a szegénységről és lakhatásról, hajléktalan aktivistákkal. A Szabadiskola programban a fiatalok közvetlenül vehettek részt politikai és közügyekben. 2015-ben a Szabadiskola menekült emberek személyes életét járta körül.²⁷ Iráni meghívott vendéggel dolgoztak együtt, élőkönyszerűen faggatták az életéről.²⁸ Több gimnáziumban párhuzamosan zajlott programjuk.²⁹

Zárásként

Összességében elmondható – amint az a Krétakör kezdeményezéseiből is kiderül –, hogy a fórumszínháznak több missziója is lehet: az iskoláskorúak és a színházi világ összekapcsolása, együttműködésének elősegítése az egyik. A fórumszínházzal való munka eredménye: új művészetpedagógiai módszerek kikísérletezése, kutatása, társadalmi problémák kölcsönös felvetése, válaszok keresése, közösségi művészet létrehozása, társadalmi problémák feldolgozására, politikai, törvénykezési témák megvitatása, hátrányos helyzetű társadalmi csoportok színházi nyelven keresztüli felszólalása, megoldáskeresés kisebb és nagyobb közösségek életében. Bízhatunk abban, hogy a fórumszínház alkalmas pedagógiai módszer lesz arra, hogy minél több iskola és kutatás építse be módszertani bázisába, és minél több színházi társulat szélesítse ezzel a nevelési, esztétikai, kommunikációs metódussal repertoárját. Célja mindennek a társadalmi párbeszéd elősegítése, a szabadság megélése több nevelési szintén.

²¹ https://www.youtube.com/watch?time_continue=105&v=fdkj8ME9XrU

²² <https://www.youtube.com/watch?v=jx8Q323jMjo>

²³ https://www.youtube.com/watch?v=_xTQAoGG1JQ

²⁴ https://www.youtube.com/watch?v=7C6vDx3C_b0

²⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=s4aQE5ii8os>

²⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=jibreL1DxJU>

²⁷ https://www.youtube.com/watch?time_continue=91&v=y8WmX3Pj0ec

²⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=41vK3cw1JkE>

²⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=mjkb8Pwvp9U>

Felhasznált irodalom:

- BALOGH Attila (2010): *Nem mindig találjuk a kulcsot. Takács Gáborral, az Új néző program irányítójával Balogh Attila beszélget*, In: *Műút*, 21. szám, 42–45.
- BARACS Ágnes (1975): *Freire, Paulo: Pedagogy of the Oppressed*, In: *Magyar Pedagógia*, 2. szám, 244–247.
- BOAL, Augusto (1995): *The Rainbow of Desire. The Boal Method of Theatre and Therapy*, translated by Adrian Jackson, Routledge
- BOAL, Augusto (2000): *Theatre of the Oppressed*, Pluto Press, London
- BOAL, Augusto (2006): *The Aesthetics of the Oppressed*, Routledge, London
- BÖHM Edit (2006): *Színháztörténet. Az európai színháztörténet vázlatja*, Eötvös József Főiskolai Kiadó, Baja
- BUJDOS, Attila (2011): *DESZKA, Nyílt tárgyalás*, In: *Műút*, 28. szám, 54–58.
- CSÁKVÁRI Géza (2013): *Schilling Árpád szerint a színházi nevelés krízishelyzetekben ajánlott*, riport, In: NOL, http://nol.hu/kultura/schilling_arpad_szerint_a_szinhazi_neveles_krizishelyzetekben_ajanlott-1399563 (2016. szeptember 3-diki letöltés)
- DEME János, SZ. DEME László szerk. (2010): *Ha a néző is résztvevővé válna. Kísérletek a színház és közönség viszonyának újragondolására*, Színház és pedagógia sorozat, L'Harmattan, Budapest
- FREIRE Paulo (1994): *Education for Critical Consciousness*, Continuum, New York
- FREIRE, Paulo (1998): *Politics and Education*, UCLA Latin American Center Publications, University of California, Los Angeles.
- FREIRE, Paulo (2005): *Pedagogy of the Oppressed, 30th Anniversary Edition*, Continuum, New York, London (Eredeti kiadás: 1970)
- FREIRE, Paulo: *Az elnyomottak pedagógiája*, In: Kozma Tamás, szerk. *Szociálpedagógia*, Osiris, 2000, 397–411.
- HERITAGE, Paul (1994): *The Courage to Be Happy: Augusto Boal, Legislative Theatre, and the 7th International Festival of the Theatre of the Oppressed*, In: *TDR* (1988-), Vol. 38, No. 3 (Autumn,), 25–34. o.
- HINZEN, Heibert: *A nemzetközi felnőttképzés komparatív és kooperatív aspektusai*, In: *Iskolakultúra*, 2000, 10. szám, 66–71.
- HORVÁTH Kata, OBLATH Márton (szerk.) (2015): *„Kisközösségi ifjúság nevelés támogatása” A részvételi ifjúságkutatás módszerei* Szakmai lektorok: Füleki Katalin, Lukács Ágnes és Szanyi-F. Eleonóra OKT-Full Tanácsadó Kft. Budapest
- HORVÁTH Kata, (szerk.) (2012): *Új néző. Társadalmi színházi kísérlet Magyarországon*. Színház és pedagógia sorozat, L'Harmattan, Budapest
- JÁSZAY Tamás (2010): *AZ ÉLET (MINT) JÁTÉK*, In: *Revizor Kritikai Portál*, <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/2620/kretakor-kava-anblokk-uj-nezo-projekt-szomolya/> (2016. július 15-diki letöltés)
- KATONA Réka (2015): *Hommage à Augusto Boal*, In: *Drámapedagógiai Magazin*, 3. szám, 2–14.
- KATONA Réka (2016): *A fórumszínház: Augusto Boal egyedülálló módszere a „Mi, nők” projekt színházi és szexuális nevelési önismereti csoportjain keresztül*, In: *Mi nők. A nőiség és nemiség kérdései az értelmi fogyatékos felnőttek csoportjaiban*, Az Értelmi Fogyatékosokkal Élők és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szövetségének kiadványa, 16–21. http://efoesz.hu/wp-content/uploads/2016/07/minok_szakmai.pdf (2016. július 15-diki letöltés)
- MAGNAT, Virginie (2011): *Conducting Embodied Research at the Intersection of Performance Studies*, In: *Experimental Ethnography and Indigenous Methodologies Anthropologica*, 53/2. szám, 213–227. o.
- MIES, Maria (1973): *Paulo Freire's Method of Education: Conscientisation in Latin America*, In: *Economic and Political Weekly*, Vol. 8, No. 39 1764–1767., <http://www.jstor.org/stable/4363063> (2016. július 7-diki letöltés)
- NIKOLOVA, Olga (2012): *Theatre of the Oppressed for Women: Empowering and Enhancing the Agency of Immigrant Women*, MA dolgozat, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, kézirat

- NOVÁK Géza Máté, SZÁRI Laura, KATONA Vanda (2014): *Defekt? Színház és dráma a fogyatékoságügyért*, Fogyatékos Személyek Esélyegyenlőségért Közhasznú Nonprofit Kft.
- NOVÁK Géza, HORVÁTH Zsuzsanna (2014): *Az épség alternatívái. Testtudati fókuszok a terápiás és színházpedagógiai kontextusokban*, In: *Iskolakultúra*, 24. évf., 7. szám, 69–79.
- OROSZLÁN Anikó (2010): *Társadalmi performansz, színházi felelősség. A performancia-vita és az új Krétakör* In: *Apertúra*, <http://uj.apertura.hu/2010/nyar/oroszlán-társadalmi-performasz-színházi-felelősség/> (2016. június 15-diki letöltés)
- SÁGI Zsuzsa (2009): *Találkozásom a fórumszínházzal*, In: *Iskolakultúra*, 2009, 9. szám, 131–138.
- SANTOS, Barbara (2010): *The Art of the Kuringa*, <http://kuringa-barbarasantos.blogspot.hu/2010/08/art-of-kuringa.html> (2016. július 26-diki letöltés)
- SCHILLING Árpád (2007): *Egy szabadulóművész feljegyzései*, Korszerű gondolatok sorozat, Oktatási és Kulturális Minisztérium
- SCHILLING Árpád (2012): *Függetlenül*, esszé, kézirat In: *Krétakör Archivum*, <https://archive.kretakor.eu/hu/search> (2016. szeptember 3-diki letöltés, megjegyzés: a keresőbe a *függetlenül* kulcsó beírásával letölthető)
- SCHILLING, Árpád (2010): „Az új kurzus igazából több kommerszet akar”, In: *HVG*, http://hvg.hu/kultura/201031_schilling_arpad_színházrendező_az_új_kurzus, (2016. szeptember 3-diki letöltés)
- SCHROETER, Sara (2013): *“The way it works” doesn't: Theatre of the Oppressed as Critical Pedagogy and Counternarrative*, In: *Canadian Journal of Education / Revue canadienne de l'éducation*, Vol. 36, No. 4, 394-415.
- SZ. PALLAI Ágnes (2002): *A Fórum Színház dramaturgiája*, <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/drama2002/ea/szpallai.htm> (2016. augusztus 11-diki letöltés)
- SZABÓ Veronika (szerk.) (2012): *Az adaptáció művészete. Kézikönyv a bevándorlók beilleszkedését segítő művészeti módszerekről*, Ariadne Projekt
- THIESZ Angéla (2009): *Művészet a közösségfejlesztésben*, In: *Szín*, 14. évf., 2. szám, 15–16.
- THOMSON, Deborah M., T. WOOD, Julia (2000): *Rewriting Gendered Scripts: Using Forum Theatre to Teach Feminist Agency*, In: *Feminist Teacher*, Vol. 13, No. 3, 202–212.
- TÓTH Beatrix (2006): *A szövegértés fejlesztésének elmélete és gyakorlata*, In: *Magyar nyelvőr*, 4. szám
- TRENCSENYI László (1994): *Nevelés és társadalom*, Salgótarján
- TRENCSENYI László, DÚRÓ Andrea (szerk.) (2008): *Tapasztalatok a gyermekbántalmazásról, avagy az agresszió láncreakciója*, Miskolc, Tabula Rasa Pedagógiai Közhasznú Alapítvány